

Jövőkutatás, jövőkép

E számunk tanulmányai a jövővel foglalkoznak. A Valóság rovat e témához kapcsolódó beszélgetései pedig a jövő tervezéséről és kutatásáról szólnak. Egyfelől a jövőkutatás jelenlegi állásáról, másfelől a tervezés, tervezhetőség hazai történetéről kapunk belőlük képet. Nováky Erzsébettel a jövőkutatás mint tudományág jellemzőiről és szerepéről beszélgettünk. A Surányi Bálinttal zajlott beszélgetés a társadalmi tervezést történeti szempontból tekinti át.

*„instabil periódusokban igen körültekintően
kell cselekednünk”*

Beszélgetés Nováky Erzsébettel

Nováky Erzsébet a Budapesti Corvinus Egyetem professzora, a hazai és a nemzetközi jövőkutatás elismert szakértője. Kutatási területe elsősorban a jövőkutatás metodológiai-metodikai kérdéskörei és hazánk társadalmi-gazdasági jövője. A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya Statisztikai és Jövőkutatási Tudományos Bizottságának elnöke. 1992–2012 között a Budapesti Corvinus Egyetemen (illetve jogelődjein) a Jövőkutatás Tanszék vezetője. A World Futures Studies Federation „President’s Outstanding Futurist Woman Award 2015” tulajdonosa.

Educatio: Az *Educatio* mostani tematikus száma a Jövőnk témakörének körülfárására vállalkozott. Jelen beszélgetésünk pedig magának a jövőnek a kutatásáról, a jövőkutatásról szól. Kezdjük mindjárt a valószínűleg legaktuálisabb, egyben legnehezebb kérdéssel: milyen új kihívásokat jelent a globalizáció, a rendkívüli mértékben „felgyorsult idő” a jövőkutatás számára? A „bármilyen megtörténhet, a minden bizonytalan korszakában” mennyiben kell megváltoztatni, megújítani az elméleti megközelítéseket és a kutatási módszereket?

Nováky Erzsébet: Mielőtt a legaktuálisabb kérdésekről beszélgetnénk, tisztázzuk, hogy amikor jövőkutatásról szólnak, akkor tulajdonképpen a jövők(!) kutatása jelenik meg tudományos kutatási feladatként. Az angol nyelvű fogalom – futures research, futures studies – egyértelműen utal a többes számra. A magyarban egy ilyen kifejezés furcsa lenne.

A múlt, a jelen és a jövő szerves kapcsolatban áll egymással – kölcsönhatásban léteznek –, mégsem állíthatjuk, hogy a múlt és a jelen ismerete elegendő ahhoz, hogy a jövőt előrejelezzük. Arra pedig csak igen ritkán vállalkozhatunk, hogy „megmondjuk” az egyetlen jövőt, azaz predikciót készítsünk. A múlt, a jelen és a jövő ugyanis nem hord magában olyan erős, történetileg meghatározott viszonyt, hogy biztos legyen valamely folyamat kimenetele, vagy egyértelműen következtethetnénk valamely esemény bekövetkezésére. A jövő különböző változatai bekövetkezésének lehetőségét, valószínűségét a múlt-jelen-jövő közötti kapcsolatrendszer természete határozza meg. Minél stabilabb és erősebb ez a kapcsolat, annál inkább várható az ún. folytatódó jövők kialakulása, minél instabilabb és kevésbé erős, annál inkább várható a minőségileg új, azaz az ún. kreatív jövők kialakulása. Ez utóbbi esetben a hangsúly a jövő alakíthatóságára helyeződik, megnövelve a társadalom jövőformáló szerepét. Instabil viszonyok közepette a jövőváltozatok skálája leggyezysezeruen szétnyílik, stabil viszonyok között pedig meg kell elégednünk néhány jövőváltozat kidolgozásával. A tér-időbeni kiterjedés is hasonló következtetések levonására ad lehetőséget. Nagyobb régiókban és nagyobb távlatokban a formálhatóságra koncentrálnánk, rövidebb távlatban általában a korábbiak megőrzésére. Ebből már következik is, hogy az elméleti megközelítések és a kutatási módszerek időről időre változnak.

A globalizáció megjelenése újfajta gondolkodást hívott életre. A globális problémák kezelése és megoldása csak globális léptékű gondolkodással és cselekedetekkel oldható meg. Ehhez viszont ún. globális aktorok szükségeltetnek, amelyek hiányát érzékelhetjük az utóbbi idők legnagyobb problémájának – a migrációs hullámnak – a megoldatlanságában. A tudomány világában is megfogalmazódik a korábbiaktól eltérő eszközökkel vívott harmadik világháború, amely – ha nem sikerül sürgősen megállítani – bizonyára nagyobb pusztítást fog előidézni, mint az első kettő együtt. Ezért ebben a nagyon komplex, nehezen előrejelezhető helyzetben a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítani az előre nem látható, de nagy társadalmi hatást kiváltó jelenségekre, az ún. wild card-okra és a jövőt hordozó gyenge jelekre. Meg kell barátkozni azzal, hogy nem a szokásosra, nem a már jól begyakorlott kutatási eszközökre kell támaszkodnunk, hanem jövőorientált módon kell keresni a jövőérzékeny területeket és megnyilvánulásokat.

E.: *A jövőkutatás a kezdetektől fogva értelmezni kívánta azt a helyzetet, amelyhez a második világháború után a tudományok gyors fejlődése és specializálódása vezetett, vagyis hogy „egyre kevesebből tudunk egyre többet, az egészről meg úgyszólván semmit.” Az ellentmondás feloldására irányuló kísérletek, az interdiszciplináris, multidiszciplináris, transzdiszciplináris megközelítések, próbálkozások meg is indultak a különböző szaktudományok területén. Vajon mit jelentenek ezek a fogalmak a jövőkutatás gyakorlatában?*

N.E.: A jövőkutatás számára a specializálódás fokozódása – ami a második világháború után köztudottá lett, de sokkal korábban kezdődött – nem volt meglepetés. A tudományos jövőkutatás a kezdetektől arra törekedett, hogy a folyamatokat és az eseményeket inter- és multidiszciplináris megközelítésben vizsgálja, felülemelkedve a szakmai elfogultságokon. Nem is tehet másként, hiszen a jövőbeni bizonytalanság általában nem a részterületekben való további elmélyüléssel, hanem több tudományág eredményeinek felhasználásával sokdimenziós megközelítésben mérsékelhető. Ugyanannak a kérdéskörnek a különböző – pl. gazdasági, társadalmi, technikai, környezeti és politikai – vetületekben való vizsgálata adja meg a kulcsot az egyes tudományterületeken elért, egymást sokszor támogató, egyes esetekben azonban ellentmondó tudományos eredmények felhasználá-

sához és azok szintetizálásához. Ebből adódóan a jövőkutatás szoros kapcsolatot ápol más tudományokkal – természet- és társadalomtudományokkal egyaránt – és törekszik az azokban elért eredményeket a jövő szempontjából rendszerbe építeni. Különösen szoros a kapcsolata a szociológiával, ami abban is tetten érhető, hogy Eleonora Barbieri Masini, a római Pontifical Gregorian University Professor Emeritusa szociológusként kezdte pályafutását és ilyen ismeretek birtokában vált korunk egyik legmeghatározóbb jövőkutatójává. 1981–1990 között ő volt a World Futures Studies Federation elnöke. Egyetemünk 1998-ban díszdoktorrá avatta. Wendell Bell, a Yale University Professor Emeritusa szintén neves szociológusként lett a világ egyik legelismertebb jövőkutatójává.

A tudományokon átvélő megközelítés mellett a jövőkutatásban érvényesül a transzdiszciplináris megközelítés is, amelyet a még nem létezőre való következtetés újdonság jellege indokol. A jövőkutatók többsége kedveli a science fiction-t, mert a jelentől elrugaskodott gondolkodásmód ötleteket, szempontokat adhat a tudományos vizsgálódáshoz is. Hasonlóan értelmezhetjük a nem szakértői vélemények összegyűjtését és felhasználását is az előrejelzés-készítésben. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben megnövekedett az ún. participatív jövőkutatás jelentősége. A mindennapok emberének, a stakeholdereknek olyan meglátásai lehetnek a jövőről, amelyek a tudományos keretek között gondolkodó jövőkutatónak esetleg nem jutna eszébe, de be tudja illeszteni kutatásába.

E.: *Társadalomkutatói emlékeim szerint a jövőkutatás születése időben egybeesett és szorosan összefüggött a számítástechnika fejlődésében bekövetkezett fordulattal, ami lehetővé tette nagy adatbázisok felhasználását, a korábbinál összehasonlíthatatlanul gyorsabb adatfeldolgozást és elemzést, előrejelzések készítését. A jövőkutatás akkor módszertani fordulatot igényelt és eredményezett is a tudományos kutatásban, elsősorban a társadalomkutatók táborában. Az utóbbi években – minden jel szerint – újabb fordulat tanúi lehetünk. A digitálissá lett világra jellemző az adatbőség, mondhatni adatrobbanás. Adminisztratív adatok sokasága keletkezik, függetlenül a kutatásoktól és a kutatók számára a primér adatgyűjtés mennyiségileg új távlatai nyíltak meg. Egyúttal megjelent az a feszültség, hogy míg az adatgyűjtési és -kezelési rendszerek általában fizikusok, matematikusok és informatikusok kezében vannak, hiány mutatkozik társadalomkutatókból, akik az érdemi elemzéseket elvégeznék. Az Educatio folyóirat 2015/3. száma ezt a témát járta körül. Vajon hogyan érinti ez a kihívás a jövőkutatást?*

N.E.: A jövőkutatás nagy várakozásokkal néz az adatgyűjtés és –feldolgozás új módszerei, mindenekelőtt az adatbányászat felé. Az adatbányászat segítségével fellelhető az adatokban megmutatkozó szabályosság, mintázatok. Barabási Albert-László, világhírű fizikus a Villanások c. könyvében „a jövő kiszámíthatóságát” látja abban, hogy az informatika nyújtotta eszközökkel a hálózatosan szerveződő rendszerekről is mind több ismeret gyűjthető be, ezáltal ezek prediktív ereje megnövekszik. Véleményem szerint csak a rendszeresen ismétlődő jelenségek előrejelzésének valószínűsége növelhető meg az informatikai eszközök használatával. Nem szabad megfeledezni ugyanis arról, hogy az ember gondolkodó, kreatív lény, aki a tevékenységét sokszor nem a megszokott, már begyakorlott módon végzi, hanem érzelmi alapon is döntve, más cselekedetet hajt végre, amelynek jövőbeni kimenete alapvetően eltérhet a megszokottól. Különösen instabil helyzetben igaz ez.

Az instabil állapotok vizsgálata az 1990-es években a természettudományok mellett megjelent a társadalomtudományokban is, sőt, a jövőkutatók is fontosnak tartották az

eredetileg a matematika területéről származó káoszelmélet jövőkutatási alkalmazásában rejlő lehetőségek kutatását. Ez azért érdekes, mert a kaotikus rendszereknek inherens tulajdonsága a bizonytalanság, amely nem mérsékelhető a több információval. A kaotikus rendszerekre jellemző, hogy kis változások kibillenthetik eredeti állapotukból és nagyon sokféle jövőváltozat kialakulását idézhetik elő. Egy folyamat (pl. idősor) jövője kaotikus viselkedés esetén egyszerre lehet kedvező, illetve kedvezőtlen, mert közel azonos valószínűséggel alakulhat pozitív és negatív irányban, tehát javulhat, de romolhat is. Minél kaotikusabb egy rendszer, annál inkább van esélye arra, hogy a kis változások kibillentik eredeti állapotából, és a korábbiól lényegileg eltérő állapotba juthat.

20 évvel ezelőtt 39 hazai makromutatót vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar társadalom és gazdaság akkor nem volt a matematikai értelemben vett káosz állapotában, de ún. káosz-pamacsok, főleg a társadalom területén, megtalálhatóak voltak. Ez azt jelenti, hogy a társadalom bizonyos mutatói – mint például a keringési rendszer betegségeiben elhunytak száma és a nyilvántartott alkoholisták száma – kaotikusság szempontjából az erősen és közepesen, az öngyilkosságban és önsértésben elhunytak vagy a bűncselekmények száma gyengén kaotikus csoportba voltak besorolhatóak. Ezek erősebben reagáltak a társadalmi-gazdasági változásokra, mint például a gazdaságot jellemző makromutatók. A gazdaságban a beruházások és a gazdaságilag aktív népesség száma adatsor gyengén kaotikus, az épített lakások száma közepesen kaotikus mutatók csoportját alkotta. A GDP adatsora az 1995. évi vizsgálatunkkor nem mutatott kaotikus viselkedést, de a kaotikusságra jellemző „k” mutató alapján a káosz felé tartott, reményt keltve, hogy az ezredforduló környékén jelentős gazdasági előrelépés várható. A valóság azonban másként alakult. Az egyik posztgraduális hallgatómmal 2014-ben megismételt vizsgálatunk azt mutatta, hogy a magyar gazdaság és társadalom most sincsen a káosz állapotában, és egyes jellemzők inkább stabilizálódtak, állandósultak. Beszűkült tehát az a pályahalmaz, amelyen a gazdaságunk, társadalmunk tovább haladhat.

Érzekelni kell, hogy az instabil viszonyok között megjelenő, matematikai értelemben vett káosz igen kedvező feltételeket teremthet a gazdaság és a társadalom fejlődéséhez. Megnyitja ugyanis az utat a társadalom és gazdaság minőségi átrendeződéséhez, magasabb szintre emelkedéséhez, és utat nyithat egy harmonikus működésű társadalom felé. Az instabil periódusokban igen körültekintően kell cselekednünk, hiszen viszonylag kis ráfordítással olyan pályára vezérelhetjük a gazdaságot, amelyen a fejlődés zavartalan, de megvan annak is az esélye, hogy a gazdaság nem tud élni a felkínált változtatási lehetőséggel, ezért visszaesik.

E.: *A jövőkutatást sokan logikailag összekötjük a fenntartható világ kérdésének kutatásával, hiszen a Római Klub számára készült, a növekedés határait drámai módon felvető 1972-es jelentés tulajdonképpen először hívta fel a figyelmet arra, hogy az elméleti megfontolások mellett a társadalmi gyakorlat szempontjából is szükség van a jövőkutatás mint önálló tudomány, kutatási irány művelésére. Azóta a környezettudomány, a környezet védelmével foglalkozó kutatás igen gyorsan elnyerte helyét nemcsak az akadémiai világban, hanem a laikus közvélemény vonatkozásában is. Egyúttal ebben a témakörben valósult meg először látványosan a természettudományok és a társadalomtudományok együttműködése. Közben mintha önállóította volna magát, eltávolodva a jövőkutatás inkább elméleti vonalat képviselő irányától. Hogyan jellemezhető ma ez a kapcsolódás?*

N.E.: A jövőkutatók talán az elsőik között ismerték fel a környezeti problémákat – ide értve a meg nem újuló erőforrások kimerülését és a környezet szennyeződését – mint globális jelenségeket. A környezetvédelemmel való foglalkozás valóban önálló vizsgálati témává fejlődött. A jövőkutatás azonban változatlanul foglalkozik környezeti kérdésekkel, így többek között az életciklus elmélet, a zöld gazdaság, az alternatív energia, a klímaváltozás társadalmi következményei, a nem-növekedés és a fenntarthatóság problémakörével. Ezeket a kutatásokat a jövőkutatók gyakran a környezeti szakértőkkel együtt végzik. Erre jó példa az ebben az évtizedben folytatott WateRisk kutatás, amelyben a Budapesti Műszaki Egyetem modellező és a Budapesti Corvinus Egyetem környezeti és jövőkutató szakemberei vettek részt. A komplex kutatási eredményt tartalmazó kötetet – a Jövőképtől a vízkészlet-kockázatig – 2011-ben publikálták.

E.: A kérdések kérdése természetesen *ma is az, hogy milyen jövő-szenáriót, szenáriókat ad számunkra a jövőkutatás? A nemzetközi szakmai szervezetek konferenciái mindig a legaktuálisabb, legfontosabbnak tartott témát, témákat járják körül és már címükben is jelzik ezt a kiemelés.* Vajon mi volt az előző jövőkutatási konferencia fő témája, és mi szerepel a következő rendezvény terveiben?

N.E.: A magyar jövőkutatás a legszorosabb kapcsolatot a World Futures Studies Federation-nel (WFSF-fel) tartja, amelynek 11. és 19. világkonferenciáját Magyarország rendezte (1990-ben és 2005-ben) nagy sikerrel. A nemzetközi szervezet 2013-ben ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját, a XXI. világkonferencia keretében Bukarestben, ahol a világszövetség gondolata körvonalazódott. A konferencia előadásai a Global Research and Social Innovation: Transforming Futures témakör köré csoportosultak, kifejezve a kutatások globális jellegét, továbbá azt, hogy a jelen-jövő problémái csak a társadalmi megújulás, a gazdasági és a társadalmi innovációk kölcsönhatásában oldhatók meg. A 2015. év különösen gazdag volt olyan témakörökben, amelyeket korábban a jövőkutatás keretében nem tárgyaltunk részletesen. Brisbane-ben megrendezték az első, jövőről szóló filmfesztivált (The World's First Futures Film Festival), Tallinban a Pathways to the Future: Education for Sustainable Development témakörben gyűltek össze a kutatók, a hangsúlyt az oktatás felelősségteljes szerepére helyezve, Turkuban pedig egy igen izgalmas kérdéskört jártak körül: hogyan birkózik meg a jövőkutatás a gonosz – értsd ezen a nehezen felismerhető, rosszul strukturálható, ezért nagy bizonytalansággal előrejelezhető – problémákkal (Futures Studies Tackling Wicked Problems). 2017-ben a WFSF XXII. világkonferenciáját a Humankind 2050: Peace, Development, Environment témában rendezik meg, felismerve a béke, a fejlődés és a környezet problémaköréi együttes kezelésének fontosságát. Ez is mutatja, hogy a jövőkutatók a környezet kérdéskörét változatlanul kiemelt témakörként kutatják.

A gyakorlatorientált World Futures Society, az amerikai világszövetség 2015-ben Making the Future címmel rendezte konferenciáját, hangsúlyozva, hogy „a jövőt meg kell csinálni”!

E.: *Úgy tudom, hogy a közeli hónapokban egy jelentős hazai évfordulót ünnepelnek meg, ami alkalmat ad arra, hogy a jövőkutatás eddig megtett útját és a további teendőket áttekintsék a szakemberek. Mik a legfontosabb elemek ebben a történetben?*

N.E.: 2016 novemberében a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából emlékezünk az MTA IX. Osztálya keretében működő Jövőkutató Bizottság 40 éves múltjára és előrettekintünk a következő 40 évre. Visszatekintve a Jövőkutató Bizottság akadémiai keretek közötti megalapítására, örömmel nyugtázhatjuk a tényt, hogy a hazai jövő kutatás kezdete (1968) után közel 10 évvel a Magyar Tudományos Akadémia a bizottság megalapításával elismerte a jövő kutatás tudomány voltát, és a tudományos közélet is elfogadta az új tudományágat.

Jelentősebb munkáink közül a világmodellek és hazai következményeik kutatása, valamint a Magyarország 2025 kutatás emelhető ki. Ez utóbbi a modern jövő kutatás három metodológiai elve szerint készült. A jövő kutató és más társadalomtudós szakértők előrejelzései a komplexitást, a fiatalok körében végzett, a jövő elvárásait firtató felmérések a participativitást képviselték, a lehetőségek és az elvárások közötti kapcsolatot pedig az alternatív jövő k teremttették meg. Az akadémiai jövő kutatás tehát nyitott a társadalom felé, amennyiben az objektív adatok elemzése, a modellezés mellett a civil társadalom tagjainak véleményére, jövő orientáltságának kérdésére is kiterjed.

Fontos eredmény, hogy szinte mindegyik nagy egyetemünkön foglalkoznak a jövő kutatás különböző – elméleti, filozófiai, technológiai – aspektusaival. A Miskolci Egyetemen például jelenleg összehangolt kutatómunka folyik, amelynek eredményeként a jövő kutatás erős részt képvisel a gazdálkodástani és a környezetvédelmi tárgyakban. A Budapesti Corvinus Egyetemen 20 éven át önálló Jövő kutatás Tanszék koordinálta a jövővel kapcsolatos kutatásokat és tantárgyakat. 2012 után a tér és idő együttes tanulmányozására nagyobb lehetőséget nyújtó közös kutatóegység, a Gazdaság földrajz és Jövő kutatás Tanszék keretében folyik a jövő kutatás tudományos művelése, keretet biztosítva a regionális foresight kibontakozására is. Doktori képzésen belül egyedül a BCE jeleskedik jövő kutatói alprogrammal, a Gazdaság informatika Doktori Iskola keretében, 2009 óta.

E.: *Figyelemre méltónak tartom a téma ilyen széles körű beágyazódását a felsőoktatásba. Sok fiatalhoz jutott el, jut el az a szemlélet, amit a jövő kutatás képvisel.*

N.E.: Valóban, azt mondhatjuk, hogy felnőtt egy generáció, amely a legnagyobb természetességgel gondolkodik a jövő különböző – gyakran jelentősen eltérő – alternatíváin, akár személyes jövőjéről, akár a tágabb társadalmi környezet, a világ jövőjéről van szó. Reményeink szerint utat tör a jövőről való felelősségteljes gondolkodás és az igény, hogy a hétköznapi döntéseket is jól átgondoltan kell meghozni.

Az interjút Hrubos Ildikó készítette

„a nagyobb műveltség világszerte nem járt
bölcsebb előrelátással”

Beszélgetés Surányi Bálinttal

Surányi Bálint 1935-ben született. Pályáját történész végzettséggel a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében kezdte. Ezt követően kutatóként a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztályán, a Központi Statisztikai Hivatal Közgazdasági és Társadalomstatisztikai Főosztályán és a Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében egyaránt dolgozott. Oktatáskutatással a hetvenes évektől foglalkozott, az Oktatáskutató Intézet és az Országos Köznevelési Kutatóintézet kutatójaként.

Educatio: *Előzetesen az életpályáról szeretnénk képet kapni. A főbb tanulmányi, szakmai állomásokról, munkahelyekről.*

Surányi Bálint: Talán a legérdekesebb, hogy az elemi iskoláimat 1941-ben kezdtem el, tehát Magyarország hadba lépésekor. 1945-ben velem indult az általános iskola felső tagozata. 1949-ben kezdtem el a gimnáziumot, ami a fordulat éve címen vonult be az akkori szóhasználatba. Majd 1953-ban, a Nagy Imre kormányprogram idején kezdtem el az egyetemet, 1957-ben végeztem. Ebből az is következik, hogy mint tanuló, magáról az iskolarendszerről a koromnak megfelelően, de kivételes rálátásom volt, a Horthy-korszakról, a koalíciós korszakról, a Rákosi-korszakról és az 56-ig vezető dolgokról személyes élményeim vannak. Az iskola egyfajta rálátást is adott nekem. Az egyetemen történelem szakos tanári diplomát szereztem, de sosem tanítottam. Az első munkahelyem az Akadémia Történettudományi Intézete volt, ahol középkori témával foglalkoztam. A következő munkahelyem a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztálya, ahol kutatóként dolgoztam. Ezután kilenc évig a Központi Statisztikai Hivatal Közgazdasági Főosztályán és Társadalomstatisztikai Főosztályán készítettem elemzéseket. Ennek már volt oktatási – ifjúsági vonatkozása, mivel egy kutatást veztettem, amely a munkába állás első éveit vizsgálta különböző iskolai végzettségű csoportoknál. Ezt követően a Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében voltam kutató, ahol a társadalmi tervezésnek nevezett tevékenységek körén belül az érdeklődésem az oktatás felé fordult. Az oktatáskutató szakmával valóban egy véletlen következtében kerültem kapcsolatba. Kozma Tamás, aki akkor az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjának volt a tagja, úgy gondolta, hogy a tervezés egy komoly dolog, és engem mint a Tervgazdasági Intézetben ilyesmivel foglalkozó kutatót meghívott, bemutatott, lényegében ezáltal törzskönyvezve lettem. Ebben más véletlen

is közrejátszott. Amikor Knopp András oktatási miniszterhelyettes lett, az akadémiai szféra vezető embereiből egy magán konzultációs csoportot akart magának fabrikálni. Ez egy nagyon erős szakmai csoport volt, amelyhez én elég botcsinálta módon kerültem, de amikor Gazsó Ferenc, a csoport egyik tagja megalapította az Oktatókutató Intézetet, úgy gondolta, hogy a tagok közül én vagyok olyan szabad ember, akit talán magához tud venni. Többször meghívott és végül a Tervgazdasági Intézetből alapító tagként 1981-től az Oktatókutató Intézetben kezdtem dolgozni, tudományos tanácsadóként, tíz évig. 1990-ben Zsolnai József utódtanulmányként megalapította a Közoktatási Intézetet, ahol aztán nyugdíjig dolgoztam.

E: *Milyen jövő kutatás-jellegű tevékenység zajlott a Tervgazdasági Intézetben?*

S.B.: Hat évig dolgoztam ott. Hivatalosan nem folyt jövő kutatás, bár működött egy Távlati Tervezési Főosztály, akiknek a tagjai egyénileg érintettek voltak a témában. Munkahelyi szobatársam egy jövő kutató csoportnak vagy társaságnak volt a tagja, eljárt ülésekre. Ilyen módon volt arról képem, hogy mi fut jövő kutatás címen. De túlzás lenne azt mondani, hogy ez társadalmi szinten zajlott. A hivatalos és informális körökben egyaránt a tudományos-technikai forradalom volt az általánosan elfogadott perspektíva, és ennek mindenféle módszerrel való megtámogatása. A hasra ütéstől kezdve a Monte Carlo módszerig sok mindennel próbálkoztak, de komoly eredményekkel nem járt. Aztán nagyjából ugyanebben az időben, 1974 környékén jelent meg a Római Klub első jelentése. Ez nagy hatással betört Magyarországra is, ajánlozták, vitatták. Ez alapján nagyon átalakult az addigi frazeológia, a verőfényes jövő helyett a növekedés határait elemezve.

E: *Kapcsolódott ez konkrét tervezési feladathoz a Tervhivatalon belül?*

S.B.: Azt tudom mondani, hogy igen. Tudniillik épp ebben az időpontban az új gazdasági mechanizmus nevű gazdaságirányítási reform az lényegében a tervhivatal legtöbb főosztályának feladatkörét megváltoztatta. Sokkal kevesebb operatív funkció maradt náluk, a tervutasításos rendszerben végzett feladatkörük megszűnt. Ugyanakkor egyes szférákra – közigazgatás, oktatás, egészségügy – a mechanizmusreform nem vonatkozott. Következésképpen a hivatalon belül ezek váltak a leginkább operatív területekké, a kérdéseknek a relatív súlya is megnőtt. A távlati tervezési főosztály is ebben volt erősen érdekelt. Ennek akkoriban Illés János volt a vezetője. Ebben a korszakban valójában sok múlt azon, hogy voltak-e olyan emberek, akiknek saját ügyük volt, melyet megpróbáltak érvényesíteni. Ilyen volt Timár János, aki osztályvezetőként dolgozott a főosztályon és munkaerő-kérdésekkel foglalkozott. Cravero Róbert főosztályvezető és Hetényi István elnökhelyettes, későbbi pénzügyminiszter pedig hallgatott rá. Timár rögeszméje az volt, hogy a fő veszélyt a túlképzés jelenti, valamint az, hogy Magyarországon – az aktuális trendeket figyelembe véve – nagyon jelentős segédmunkás-hiány prognosztizálható. Az 1972-es párthatározat után volt egy bizonytalanság, mert az első Ratkó-nemzedék akkor került egyetemre. Ebben a helyzetben ő elérte azt, hogy részarányosan se növeljék meg a felsőoktatási férőhelyek számát. Következésképpen a Ratkó-gyerekekből azok, akik a korábbi időszakokban tudásuk, képességeik alapján simán bejutottak volna az egyetemre, most nem tudott továbbtanulni. Hogy aztán ezt esti, levelező tagozatokon ki hogy pótolta, az egy másik kérdés. Timár hitt abban, hogy a GDP egyértelműen determinálja a munkaerő-összetételt. Mindemellett – másokkal együtt – a szovjet tízosztályos rendszer magyar adaptációjának a híve volt.

E: *A Tervhivatal jövőről való gondolkodása mennyire volt összhangban a szocialista országok jövőtervezésével?*

S.B.: A Tervgazdasági Intézet tulajdonképpen Magyarországon egy blöff volt. Mert a testvérintézetek ezerfős, nagy létszámú intézmények voltak, nálunk meg pár tucat ember dolgozott. Kicsit, mint ahogyan Molière-nél a kocsis meg a szakács is azonos személy, csak más öltözékben. Főképp azért tartották a Tervgazdasági Intézetet, hogy ha egy külföldi partnerintézetben Magyarországot képviselni kell, akkor el tudjuk játszani, hogy nálunk is, magyarul is csinálják. Egyfajta nagyon olcsó és néhány emberrel megoldható látszatszerepet kellett megoldanunk. S minthogy ezt megoldottuk, meg is voltak velünk elégedve.

E: *Milyen Tervhivatalon kívüli erőcsoportok, törekvések voltak jelen az oktatásügyhöz kapcsolódóan?*

S.B.: Az 1972-es oktatási párthatározat valójában nem komolyan vett tervből, hanem szép mondásokból állt. Szó volt benne mindenről, ami nem mond ellent semmilyen párthatározatnak, ideológiai tételnek és formába volt öntve. Mivel nem volt konkrét, teret adott különféle erőcsoportoknak vagy törekvéseknek. A Timár János által képviselt expanzió-ellenes tervhivatali álláspont mellett a Magyar Tudományos Akadémia például úgy érezte, hogy az adott helyzetben feladata és lehetősége is van, és létrehozott egy elnöki különbizottságot. Titkára Szépe György volt, tagjai a legjobb akadémiai erők. Ebből lett az úgynevezett fehér könyv, a hetvenes évek elején, amely nagyon erősen befolyásolta a '78-as tankönyvek megszületését. Egy másik lobbicsoport volt az 1972-es oktatási párthatározat időszakában nagyon erős munkásosztály irányzat. Ők a korai magyar oktatás-szociológiai írásokra hivatkozva azt akarták kimutatni, hogy az iskola nem csökkenti, hanem fenntartja, vagy növeli a társadalmi különbségeket. Ez az irányzat egy munkásosztály-határozat keretében betört az oktatás szférájába. Ennek következtében az egy-szer már megszűnt származási megkülönböztetéseket újra jelölték az osztálykönyvben – a fizikai dolgozók gyerekeinek esetében F-betűvel. Mindez a középiskolai és egyetemi felvételre is keményen kihatott. Studium Generale néven elindítottak például olyan egyetemi felvételre felkészítő csoportokat, amelyekhez csak fizikai dolgozók gyerekei csatlakozhattak. Rájöttek ugyanis arra, hogy az érettségi követelményeinek semmi köze a felvételi követelményekhez, tehát úgy lehet segíteni a fizikai dolgozók gyerekeit, ha őket a tényleges egyetemi felvételre készítik föl. Az értelmiségi szülők is elkezdtek mozgolódni, mivel őket nem engedték be ezekbe a Studium Generálékba. Ezért elburjánzott az értelmiségi gyerekek felvételi felkészítése is ilyen-olyan-amolyan formákban. A felvételi bizottságok ugyan úgy érvényesítették a kvótákat, ahogy akarták, de a gimnáziumi tanárok tekintélyét teljesen szétverte mindez. A gyerekek és a szülők körében elterjedt ugyanis, hogy ezek a tanárok nem készítenek fel az egyetemre, ahhoz külön utak szükségesek.

E: *A létszámtervezés a tervek szintjén túl is működött?*

S.B.: Igen is, meg nem is. A Rákosi-korszakban és a Kádár-korszak elején léteztek elhelyezési bizottságok, amelyek erőszakkal vagy nyomásgyakorlással igyekeztek a végzeteket azokra a munkahelyekre eljuttatni, ami nekik ki volt adva. Ezt követően a tervezők agyában még élt egyfajta implicit állami felelősségvállalás-tudat. Ezáltal úgy érezték, hogy – noha az elhelyezési bizottság már nem működött, tehát senki rajtuk számon nem kérte – az állam felelősséget vállal azért, hogy a szakmájában el tudja helyezni a végzeteket.

E: *Hogyan gondolkoztak a Tervhivatalban a társadalmi jövőről? Mindez mennyire volt összhangban az oktatástervezéssel?*

S.B.: A jellemző egy rövidtávú óvatosság és egy hosszútávú optimizmus volt. És a kettő között senki nem próbált hidat teremteni. A Római Klub jelentett ebben egy bizonyos váltást. Volt még egy dolog, ami különböző intenzitásokkal működött: a munkásosztály vezető szerepe miatt a túlzott értelmiségiesedés a dokumentumokban és a politikában nem volt cél. Amíg ezt még komolyan vették.

E: *Ennek lehet következménye a felduzzasztott szakmunkásképzés?*

S.B.: A szakmunkásképzés egy bonyolult kérdés. Éppen a technikai haladás következtében a klasszikus szakmunka eltolódott a művezetői, technikus irányba, az alsó része meg lecsúszott a betanított munka irányába. Ezt az ideológia úgy kezelte, hogy a statisztikában a közvetlen termelésirányítók egy laza mozdulattal átsorolták a munkásosztályhoz. Ezt az akkori KSH-elnök végigverte a Statisztikai Hivatalon. Ennek következtében a közvetlen termelésirányítók, akár felsőfokú végzettséggel kerülhettek be munkásosztályba.

E: *A rendszerváltást megelőző két évtizedben a Nyugaton zajló tervezés, jövőtervezés és -kutatás, mennyire tért el a miénktől?*

S.B.: A tervezés és a kutatás nálunk két külön csapat volt. Sőt tervezés intézményesen nem is folyt, hiszen valójában egy parancsgazdaságban a terv inkább egy fikció, semmint valóság. Mutatja ezt az a tény is, hogy a hároméves tervet két és fél év alatt teljesítették, noha a mezőgazdasági év egy teljes év, bármit is csinálunk. Később meg egyszerűen erről jobb volt nem beszélni, ezt nem firtatni. Ami a tervezés technikai részét illeti, az a Szovjetunióban is input-output táblákon alapult mind a fogalmi rendszer, mind a definíciók szintjén. Később, amikor megjelentek a számítógépek, a tervvariánsok és az input-output táblák ezeket modellezték. A technológiai fejlődés mellett a tervezéssel tartalmilag nem különösebben foglalkoztak. Leontyev – aki a szovjet tervhivatalból választotta a szabadságot – ezt az input-output módszert olyan mértékig tudta sikeressé tenni Amerikában, hogy Nobel-díjat kapott. A társadalmi tervezés önmaga is érdekes téma volt Nyugaton. A törekvésekben kissé összerosódott a társadalomtervezés és a társadalom részvétele a tervezésben.

E: *Milyen főbb tervezést érintő folyamatok jellemzik a rendszerváltás előtti időszakot?*

S.B.: A pártközpont és a minisztérium valahogy egybe akarták tartani a lobbicsoportokat, hogy ne legyen semmi botrány. Ehhez képest nemcsak e csoportok, de a lakosság is inkább mozgásban akarták tartani a dolgot. Az alternativitásról ekkor még szó se volt, de valamilyen módon Kodályék kijárták az ének-zenei általános iskolák indítását. Ezek nem a körzeti iskolák elvén működtek, ennek következtében értelmiségi szülők körében divat lett ének-zenei iskolába adni a gyereket. Bizonyos tanácsok ezt pártfogolták, mások követték, mert ők nem maradhatnak le, a harmadikak nem törődtek vele. Amikor a Kodály-módszer mint egyfajta kvázi elitiskolázás kifutott, egy Varga Tamás nevű matematikus révén jött a matematika és ugyanezeket a társadalmi folyamatokat indította be. A társadalmi nyomás hatására a képzettebb szülők jobb, ugyanakkor épp ezáltal szelektivebb iskolákat kerestek a gyermekeik számára.

E: *Hogyan zajlott a középiskolai hozzáférés tervezése?*

S.B.: Timár János irányításával – újra csak hozzá kell visszatérnünk – mindent elkövettek, hogy a korosztály 20%-ánál több gimnáziumba ne kerüljön, azaz ne legyen középiskolai expanzió. Pedig a társadalmi igény ennél nagyobb volt. Mivel láttam, hogy a Ratkó-korszak gyerekeinél egy újabb csúcs várható, a tervezésbe – Gázsó Ferenc miniszterhelyettese alatt – beleerőltettem a középiskola-építést. Ez azt jelentette, hogy amelyik megye valamilyen oknál fogva akart középiskolát építeni, az megtehetette, hivatkozva erre a létező tervszámra. Ez a partizánakció a nyolcvanas évek elejére esett, ezeknek a középiskoláknak még fel is kellett épülniük, hogy a gyerekeket fogadják. Ez egy egyszerű magánháború volt, amit félsikerrel vívtam meg – részben a megyei vezetés megerősödése miatt.

E: *Milyen változást hozott a rendszerváltás a tervezhetőség kérdésében?*

S.B.: A tervezés és tervezhetőség még a rendszerváltás előtt, az 1985-ös törvénnyel változott meg lényegesen. Ezzel egy olyan decentralizációs lehetőség épült be, amelynek átvezetése az új rendszerbe kevésbé konfliktuózássá vált.

E: *A rendszerváltást követő években a jövő, a jövőkép is alapvetően megváltozott?*

S.B.: Igen és nem. Tudniillik az angolszász beállítódás részben szociológusok, részben oktatási szakemberek révén nagymértékben bekerült a szakmába és a 85-ös törvénnyel legalizálódott is. Emiatt egy nyugati orientációjú rendszerváltás az oktatásban nem volt rendszeridegen. Azt pedig, hogy a rendszerváltáskor az ipar úgy, ahogy van, össze fog omlani, csak egy-két ember tudta, a legtöbb nem. Ezért nem is érezte szükségét annak senki, hogy erre bárhogyan reagáljon, hiszen ahhoz viszont közgazdasági ismeretek kellenek volna. Volt egy optikai csalódás, miszerint Dél-Európa uniós csatlakozása – innen nézve, ilyen távon – abszolút sikeresnek látszott. S a mi egyenlőtlenségi mutatóink nem álltak náluk rosszabbul. Hogy tartalmilag mik a bajok, azt nagyon kevesen látták. Kemenes Ernő (aki egyébként szintén a Tervgazdasági Intézetben dolgozott, majd a Tervhivatal elnöke lett) az 1990-es évek elején tartott egy előadást, amelyben általános meglepetésre a következőket mondta: Itt sokan félnek, hogy ha uniós tagok leszünk, akkor az első lépés nem fog sikerülni. Ő ezzel szemben azt mondja, hogy az első lépés az problémátlanul fog sikerülni. A második lépés nem fog sikerülni. Azt tehát, hogy formailag (pl. a bankrendszer) EU-kompatibilisek legyünk, játszva meg fogjuk tudni csinálni. Csakhogy az azt követő fejlődési lépés nincs benne ebben a gazdaságban és a társadalomban. És ebben Kemenes Ernőnek igaza is volt.

E: *A nyolcvanas években kialakult tervezési „know-how”-nak volt-e továbbélése a kilencvenes években, vagy ugyanúgy szétesett, akár a gazdaság?*

S.B.: Szervezetileg szétesett, mivel a tervhivatalt megszüntették. Az a know-how, amivel például egy Antal László rendelkezett azért nem íródott nullára, de máshol hasznosult. A tervutasítás helyébe a nyolcvanas évekbe a tervalku lépett, de azért – mondjuk a Pénzügyminisztériumban, ahol a modelleket futtatták – nem volt akkora a diszkontinuitás, mint ahogy azt az átlagember feltételezné.

E: *Hogyan változott meg a társadalmi jövőről való gondolkodás a lakosság körében a rendszerváltás után?*

S.B.: Amíg nem látszott, hogy itt rendszerváltás lesz és semmi nem szent, addig tulajdonképpen furcsa, perverz társadalmi folyamatok zajlottak az oktatáson belül is, de ebben semmiféle központi logika vagy terv nem volt. Én 1990 végén – ’91 elején a Magyar Szociológiai Társaság Munkagazdaságtani szekciójában éles vitába keveredtem Köllő Jánossal, aki viszonylag fiatalon ott azt adta elő, hogy a munkanélküliségről komoly szakmai megalapozottsággal húsz éves idősor alatt nem lehet beszélni. Én pedig azt állítottam, hogy itt pillanatokon belül olyan munkanélküliség lesz, amelyhez képest az aktuálisan mért tizedszázalékok teljesen érdektelenek lesznek. Nagy felhördülést okoztam ezzel és összesen két ember állt mellém: Laki Teréz és Márkus István – mindketten idősebb kutatók. Épp ők, akik átéltek már rendszerváltozásokat, ők voltak kevésbé beleragadva ebbe a nyugati és magyar metodológiai kultúrába, fogalomkörbe. Ők sokkal bátrabban látták, hogy itt valami nagyon más lesz, mint a fiatalabbak, akik professzionálisak voltak. A professzionalitás itt a rövidlátással volt szinonim.

E: *És a közelmúltból mit lehetett egyáltalán látni a jövőből? Például 2008 után?*

S.B.: Angelusz Róberttel kezdtünk el azon gondolkodni ezelőtt 11-12 évvel, hogy lényegében integrálható-e mással a társadalom, mint a munkával. És arra jutottunk, hogy nem integrálható. Ugyanakkor az ipari társadalom végével a foglalkoztatottság és a munkatípusok korábbi fajtái már nem állíthatók vissza. Mi arra jutottunk, hogy három olyan terület van, amely korlátlan emberfelvevő lenne: az oktatás, az egészségügy és a szociális szféra. Ezek társadalmi integratív szerepének azonban feltétele, hogy mindezt ne egyértelműen az adókból fenntartott állami szektor biztosítsa. Bár az állam a szabályozást és az ellenőrzést továbbra is gyakorolhatná, de facto a piaci szféra által nyújtott szolgáltatásokról volna szó. Ez az egyetlen lehetséges modell arra, hogy a munka integrálja a fejlett országok társadalmát. Ezzel szemben annak a gyakorlati esélye, hogy ez ténylegesen megtörténjen, hogy az állam ezt átadja a privátszektornak az majdnem nulla. Ez egy teljesen új koncepció, egy politikai kérdés. Ha nincs olyan politikai erő, ami ezen ügyködik, és maga mögé állítja a lakosságot, akkor ez nem működhet.

E: *Nőtt-e a kockázata egy súlyos, globális kataklizmának a közeljövőben? Érdemes-e egyáltalán erről gondolkodni?*

S.B.: Nem hiszem, hogy a jövő kutatható lenne. Azt ugyanis olyan ma ismeretlen – főképp technikai – tényezők uralják, amelyek esetleg egy csomó dolgot átalakítanak. Ezek az emberek mindennapi életét szabják át, átrendezik a prioritásokat, a köztük lévő viszonyokat. Mi nem tudjuk ezeket és ezek hatását kitalálni. Itt van mondjuk a mobiltelefon, amely mikro szinten átalakította az emberek életét, de makro szinten talán nincs akkora hatása. De ezt sem lehetett előre tudni. Általában a történelemben a problémák nem megoldódtak, hanem új problémák léptek a helyükre. Tehát, ha megmaradsz a régi fogalomkörben, nem találsz megoldást. Kilépni meg azért nem tudsz belőle, mert sok dolgot nem lehet előre megjósolni.

E: *Mára a tervezhetőségről társadalmi szinten nem is lehet értelmesen beszélni? A társadalmi jövőről sokkal bizonytalanabban lehet most tudni valamit, mint mondjuk 20-40 éve?*

S.B.: Persze. Ha elővesszük az első Római Klub jelentést, akkor mind a demográfiai robbanásról, mind a klímáról bőven szó volt. Okos emberek, buta emberek, hatalomban lévő emberek, hatalomban nem lévő emberek nem vették ezt igazán komolyan, nem programozták át magukat, mondván igen, a Római Klub ezt leírta, de mi köszönjük, most is megvagyunk. Ez persze nem így van, de azt, hogy erre senki nem figyelmeztetett, vagy hogy ez a figyelmeztetés teljesen elsikkadt volna, azt nem lehet mondani. A média is hangsúlyozta. Az egész jövőkutatás a '70-es években a Római Klubtól kapott oxigént. Nem is hiszem, hogy ma ezekben a dolgokban sokkal okosabbak vagyunk.

E: *Mégis milyen jövőt, feladatot jelent mindez az oktatás számára? Egy ilyen bizonytalan jövőben az oktatás mit tehet? Egy jó oktatáspolitikát mit tehet?*

S.B.: Láthatjuk, hogy a nagyobb műveltség világszerte nem járt bölcsebb előrelátással. De ebből nem következik, hogy ha hagyod a gyerekeket elvadulni, abból bármi jó származna. Következésképpen kisebb baj egy gondolkodni tudó, műveltebb, fiatal réteg, mint ennek az ellenkezője, de garanciát az sem jelent semmire.

Én a jó oktatáspolitikát érdekében még egy rosszul integrált társadalomban is a pedagóguspálya kiemelt fizetését tartom egy kulcselemnek. Ha ők tartósan kiemelt státuszban vannak, akkor a pedagógusállások betöltésében pozitív szelekció, verseny érvényesül. Rosszul fizetett pedagógusokkal semmit sem lehet csinálni, erről mélyen meg vagyok győződve. De nem csak most, hanem a Kádár-korszakban is meg voltam.

Az interjút Mártonfi György készítette